

Σοφιστές και σοφιστική κίνηση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(1 διδακτική ώρα)

Η εισαγωγή μπορεί να αποτελέσει το ερέθισμα, για να εισαχθούν οι μαθητές στην προβληματική του κεφαλαίου το οποίο οδηγεί στη γνώση ορισμένων αντιλήψεων των Σοφιστών και της σοφιστικής κίνησης. Κατά τη διδασκαλία είναι χρήσιμο να προτείνεται στους μαθητές να συμβουλευούνται παράλληλα τα εργοβιογραφικά, τον χάρτη και τον χρονολογικό πίνακα του βιβλίου τους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

Σοφιστική τέχνη και Σοφιστής

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να κατανοήσουν οι μαθητές τη σημασία των λέξεων *σοφιστής* και *σοφιστική τέχνη* και τη θέση των Σοφιστών στην αρχαία κοινωνία της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ.
- Να κατανοήσουν ότι η φιλοσοφία ήταν για τους Σοφιστές μια επαγγελματική δραστηριότητα που παρέχει έγκυρη γνώση με εξειδικευμένη διδασκαλία.
- Να σχολιάσουν την κριτική που ασκήθηκε στους Σοφιστές για τον επαγγελματισμό τους από τους σύγχρονούς τους.
- Να επισημάνουν τις χρήσεις των φιλοσοφικών όρων στη σύγχρονη ζωή και το ενδιαφέρον όλων των εποχών για τη φιλοσοφική δραστηριότητα.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ἐγὼ δὲ τὴν σοφιστικὴν τέχνην φημὶ μὲν εἶναι παλαιάν, τοὺς δὲ μεταχειριζομένους αὐτὴν τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν, φοβουμένους τὸ ἐπαχθὲς αὐτῆς, πρόσχημα ποιεῖσθαι καὶ προκαλύπτεσθαι, τοὺς μὲν ποιήσιν, οἷον Ὅμηρον τε καὶ Ἡσίοδον καὶ Σιμωνίδην, τοὺς δὲ αὖτελετάς τε καὶ χρησιμφθίας, τοὺς ἀμφὶ τὴν Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον ἐπίους δὲ τινας ἤσθημαι καὶ γυμναστικὴν, [...] μουσικὴν δὲ Ἀγαθοκλῆς [...] πρόσχημα ἐποιήσατο [...] καὶ ὁμολογῶ τε σοφιστὴς εἶναι καὶ παιδεύειν ἀνθρώπους, καὶ εὐλάβειαν ταύτην οἷμαι βελτίω ἐκείνης εἶναι, τὸ ὁμολογεῖν μᾶλλον ἢ ἕξαρον εἶναι [...] τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκειῶν, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικῶι, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατάτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν [...] Αὐτὸ μὲν οὖν τοῦτό ἐστιν, ἔφη, ὃ Σώκρατες, τὸ ἐπάγγελμα δὲ ἐπαγγέλλομαι. (Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 316 d-e 4, 317 b, 318 e καὶ 319 a)

Πηγές και μεταφράσεις

Η μετάφραση όλων των κειμένων είναι από το βιβλίο: *Η Αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, 2η έκδ., Αθήνα 1991. Χρήσιμη είναι η έκδοση: Πλάτων, *Πρωταγόρας*, μτφρ. Ι.Σ. Χριστοδούλου – Ελένη Απ. Πλευρά, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Ι.Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 2004. Για όλα τα κείμενα των Σοφιστών, βλ. Η. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, νέα έκδ., Widmann, Hildesheim, 2004. Βλ. επίσης Η. Diels - W. Kranz, *Οι προσωκρατικοί*. Οι

μαρτυρίες και τα αποσπάσματα, τόμ. Α', απόδοση στα Νέα Ελληνικά Βασ. Α. Κύρκος, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα 2005.

Διδακτικές επισημάνσεις

Η ενότητα αυτή είναι εισαγωγική και προσφέρει στο μαθητή ένα γενικό προβληματισμό για τις έννοιες σοφιστής και σοφιστική τέχνη. Συνδέει επίσης τη φιλοσοφική δραστηριότητα ορισμένων με τη σοφιστική κίνηση και επιχειρεί να την εντάξει ως φιλοσοφικό κίνημα στο κλίμα της εποχής, που αναπτύχθηκε στον 5ο αι. π.Χ., όταν ο εμπειρισμός, ο σχετικισμός και η αμφισβήτηση των παραδεδομένων αξιών αλλά και η αμειβόμενη διδασκαλία των Σοφιστών προκάλεσαν έντονη κριτική των αριστοκρατικών κύκλων της Αθήνας (κυρίως από τον Πλάτωνα) αλλά και της κοινής γνώμης. Διαπιστώνεται πως η ανάπτυξη της ρητορικής στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. οφείλεται στις νέες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που συνδέονται με τη δημοκρατία της εποχής του Περικλή, όταν η ελευθερία της έκφρασης, όσον αφορά στην κριτική του πολιτεύματος και της ηθικής συμπεριφοράς, συνυπήρχε με τη συντηρητική στάση των πολιτών σε θέματα θρησκευτικής συμπεριφοράς. Οι Σοφιστές έζησαν σε μια εποχή πολιτικών συγκρούσεων και πολιτειακών ανατροπών, σε εποχή πνευματικής και καλλιτεχνικής ανάπτυξης των Αθηνών και, γενικότερα, σε εποχή ανάπτυξης της δημοκρατίας, όταν δόθηκαν σημαντικές εξουσίες στην Εκκλησία του Δήμου και δημιουργήθηκε ενδιαφέρον για την πολιτική και την ανάπτυξη της ευγλωττίας. Στην ενότητα υπάρχουν λεξιλογικές ερωτήσεις-ασκήσεις, προκειμένου να συνηθίσουν οι μαθητές να διακρίνουν την καθημερινή χρήση των λέξεων και τις φιλοσοφικές έννοιες. Τέτοιες ερωτήσεις ενσωματώνονται συνήθως στη διάρκεια της ερμηνευτικής προσέγγισης. Οι γραπτές εργασίες σύντομης ανάπτυξης γίνονται συνήθως στο σπίτι και αξιολογούν το μαθησιακό αποτέλεσμα σε επιμέρους σημεία μέσα από την παραγωγή γραπτού λόγου.

Ενδεικτική πορεία διδασκαλίας – κύριοι θεματικοί άξονες του μαθήματος

Αφόρμηση – ένταξη: Ακολουθώντας τους στόχους, και με αφορμή τον τίτλο του μαθήματος, μπορεί να αναχθούν αρχικά στη σύγχρονη σημασία των όρων σοφιστεία, σοφίζομαι, όπως δίδονται στο γλωσσάριο και στα ερμηνευτικά σχόλια, Βιβλ. μαθ., σελ. 39.

Καθορισμός του θέματος και προβληματική του: Το κείμενο διαβάζεται από τον διδάσκοντα. Οι ερωτήσεις κινούνται στους θεματικούς άξονες:

- Σύνδεση της λέξης σοφιστής με την επαγγελματική δραστηριότητα του σοφιστή Πρωταγόρα.
- Η διαπίστωση ότι όσα αυτός λέει στο απόσπασμα προέρχονται από τον ομώνυμο διάλογο *Πρωταγόρας* που έγραψε ο Πλάτων, όπου και η αρνητική κριτική αυτού για τους Σοφιστές.

Ανάλυση: Διερεύνηση του όρου σοφιστής. Σύνδεση με όσα λέει ο Πρωταγόρας στο κείμενο, σχετικά με την αρχαιότητα του επαγγέλματος του σοφιστή. Γενικότερα, επισημαίνουμε ότι ο *Πρωταγόρας* είναι διάλογος ανάμεσα σε ευφείς συνομιλητές οι οποίοι, με αφορμή την άφιξη του Πρωταγόρα στην Αθήνα, συζητούν μαζί του το αίτημα για γνώση. Ο διάλογος λαμβάνει χώρα γύρω στο 433 π.Χ., πριν να ξεσπάσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος, στο σπίτι του Καλλία, που ανήκει σε μια από τις πλουσιότερες οικογένειες της Αθήνας. Ο Σωκράτης αφηγείται τον διάλογο σ' ένα φίλο του. Ο Σωκράτης μαζί με τον Ιπποκράτη, νεαρό που θέλει να γνωρίσει τον Πρωταγόρα, μεταβαίνουν στο σπίτι του Καλλία, όπου αυτός φιλοξενείται, και συζητούν μαζί του, με την παρουσία των σοφιστών Ιππία και Πρόδικου. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει πως η πολιτική αρετή διδάσκεται.

Δίνονται στοιχεία για τον διάλογο και το περιεχόμενό του και γίνεται αναφορά στα καινούρια πολιτικά ήθη που δημιουργήθηκαν στην Αθήνα μετά τους Μηδικούς πολέμους, όταν αφαιρέθηκαν σημαντικές εξουσίες από τα παλαιά σώματα (Αρειος Πάγος) και δόθηκαν στην Εκκλησία του Δήμου με συνέπεια να δημιουργηθεί ενδιαφέρον για άσκηση της πολιτικής. Τα παράλληλα χωρία, στο μέτρο που μπορούν να διαχθούν, παρέχουν την κριτική που ασκήθηκε σ' αυτούς από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη αλλά και την αποδοχή τους ως σοφών και δασκάλων της ρητορικής και πολιτικής. Μπορεί να αξιοποιηθεί κυρίως στις εργασίες σύνθεσης - επέκτασης.

Ανακεφαλαίωση: Γενική εκτίμηση της σοφιστικής κίνησης και του σοφιστή ως δασκάλου και πνευματικού ανθρώπου της εποχής του.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: Στην παράδοση των παλαιών ποιητών, μουσικών, ραψωδών και άλλων σοφών της αρχαιότητας (βλ. σχ. 2, Βιβλ. μαθ., σελ. 39 και Βιβλ. εκπ., σελ. 29).

Ερώτηση 2η: να τονισθεί ο ρόλος και η προσφορά των Σοφιστών στην κοινωνία της εποχής, αφού παρέχουν στη μέχρι τότε στοιχειώδη εκπαίδευση πολύπλευρη και συγκροτημένη γνώση. Να αναφερθεί η γενικότερη αποδοχή τους ως σοφών και δασκάλων της ρητορικής και πολιτικής στο πλαίσιο των νέων εξουσιών που έχουν δοθεί στην Εκκλησία του Δήμου στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ.

Ερώτηση 3η: βλ. γλωσσάριο (σοφίζομαι = επινοώ, σκαρφίζομαι, σκαρώνω κ.ά. (βλ. ερμ. σχ. Βιβλ. μαθ., σελ. 39).

Ερώτηση 4η: η κριτική που ασκείται στον Πρωταγόρα και τους Σοφιστές από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη (κύρια σημεία: ότι αμείβονται, ότι δεν παρέχουν αληθινή σοφία, ότι διαφθείρουν τους νέους με τις καινούριες ιδέες. Αξιοποίηση της Εισαγωγής και των παράλληλων κειμένων).

Διαθεματική εργασία

Η διαθεματική εργασία της ενότητας στοχεύει κυρίως στην προέκταση και εφαρμογή της γνώσης. Μπορεί να αξιοποιηθεί, επίσης, το ποίημα του Καβάφη *Ηρώδης Αττικός*. Για την επίδραση των Σοφιστών της δεύτερης σοφιστικής κίνησης (1ος και 2ος αιώνες μ.Χ.) στον Κ. Καβάφη, βλ. Γ. Δάλλα, *Ο Καβάφης και η δεύτερη σοφιστική*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1984.

Ο Κωνσταντίνος Καβάφης έχει επηρεαστεί από τη λεγόμενη **δεύτερη ή νέα σοφιστική**, που δημιουργήθηκε κατά τον 1ο και 2ο αιώνα π.Χ. και εκτείνεται μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ. Οι λέξεις «σοφιστής» και «σοφιστική» επανακτούν τότε την πρωταρχική θετική σημασία αλλά μόνο για μια ομάδα ρητόρων και φιλοσόφων. Η δεύτερη σοφιστική υπήρξε κίνημα πολιτιστικό που εκδηλώθηκε σε εποχή πολιτικής παρακμής του ελληνισμού, στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κυρίως στα παράλια της Μικράς Ασίας, στην Αθήνα και στην Κων/πολη. Επιδίωκε τη μίμηση του ύφους και των ρητορικών τρόπων των μεγάλων σοφιστικών προτύπων, όπως του Γοργία, και το κυνήγι της σπάνιας λέξης, τη ρητορική ικανότητα.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Εγώ πάντως υποστηρίζω:** ο Πρωταγόρας γεννήθηκε στα Άβδηρα της Θράκης το 490 π.Χ. και είναι αυτός που εισήγαγε τη σοφιστική τέχνη στην Αθήνα την εποχή του Περικλή, με τον οποίο συνδέθηκε φιλικά. Το 444 π.Χ. ο Περικλής του ανέθεσε να συντάξει το Σύνταγμα της αποικίας των Θουρίων της Κ. Ιταλίας. Ήταν ο πρώτος που ζήτησε και πήρε αμοιβή για τα μαθήματα που παρέδιδε. Οι λόγοι που πρώτος αυτός καλλιέργησε ήταν *εριστικοί*, δηλ. παρουσίαζε συνήθως σε αυτούς δύο εκδοχές για κάθε πράγμα για να στηρίξει τα αντικρουόμενα επιχειρήματα, ικανότητα σημαντική για δικαστικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Θεωρούσε σημαντικό μέρος στην παιδεία ενός νέου την άσκηση στον λόγο και υποστήριζε ότι η διδασκαλία πρέπει να βοηθάει τη φύση, τη φυσική ικανότητα με την άσκηση. Τα έργα του ήταν: *Αλήθεια ή Καταβάλλοντες [Λόγοι]*, *Περί Θεών* και *Αντιλογία*. Για την παρουσίαση και το σχολιασμό των απόψεων αυτών, όπως γίνεται από τον Πλάτωνα στον πλατωνικό διάλογο *Πρωταγόρας*, βλ. σχετικά παρακάτω στα σχόλια της 3ης ενότητας σελ. 38.

2 **Σοφιστική τέχνη... σοφιστής:** ο Πρωταγόρας αναφέρεται στους ποιητές, μάντεις, μουσικούς, ραψωδούς και άλλους σοφούς της αρχαιότητας που ονομάζονταν σοφιστές, μια παράδοση δηλ. σοφών στην οποία θεωρούσε πως ήταν τιμητικό να ανήκει. Παράλληλα, ισχυρίζεται πως παρέχει ειδικές γνώσεις και εκπαίδευση με αμοιβή (συνήθως οι Σοφιστές για κάθε μαθητή πληρώνονταν 100 μνας, δηλ. περ. 30 ευρώ). Φαίνεται να αναγνωρίζει ότι το επάγγελμα ενός σοφιστή στην Αθήνα της εποχής αυτής, παρά το καθεστώς ελευθερίας,

δεν ήταν χωρίς κινδύνους δίωξης εκ μέρους συντηρητικών πολιτών. Γνωρίζουμε τα ονόματα 26 περίπου Σοφιστών που έζησαν στην περίοδο από το 460 π.Χ. - 380 π.Χ.. Από αυτούς στο κεφάλαιο αυτό ανθολογούνται κείμενα των σημαντικότερων (Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Αντιφών, Κριτίας, Λυκόφρων). Βλ. σχετικά G.B. Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση*, μφρ. Π. Φαναράς, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996, σελ. 35 κ.εξ.

3 Μορφώνω ανθρώπους: σχετικά με τον τρόπο και τη μέθοδο διδασκαλίας, η κύρια εκπαίδευση παρέχόταν από τους Σοφιστές σε νέους που είχαν συμπληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση, μετά το 14ο έτος της ηλικίας τους, σε δημόσιες διαλέξεις ή συζητήσεις αλλά και σε μικρότερες τάξεις (αργότερα, τον 4ο αιώνα αντικαταστάθηκαν από τις συστηματικά οργανωμένες σχολές που είχαν μόνιμα ιδιότητα κτίρια, όπως η Ακαδημία του Πλάτωνα, το Λύκειο του Αριστοτέλη κ.ά.). Ένας ιδιαίτερος τύπος μαθήματος ήταν η *επίδειξις*, δηλ. διάλεξη ενώπιον του κοινού με σκοπό την επίδειξη των ικανοτήτων του Σοφιστή να ομιλεί και να υποστηρίζει πειστικά ένα θέμα. Υπήρχε επίσης η προετοιμασμένη *διάλεξις* πάνω σε ένα προκαθορισμένο θέμα. Μερικές από τις διαλέξεις ήταν ρητορικές ασκήσεις πάνω σ' ένα θέμα από τη μυθολογία, όπως το έργο του Γοργία *Ελένης Εγκώμιον*. Άλλες σχετιζόνταν με την εξάσκηση μελλοντικών ομιλητών στα δικαστήρια ή στην Εκκλησία του Δήμου, ήταν δηλ. ρητορικές ασκήσεις, λόγου δείγματα, όπως η συλλογή *Τετραλογία* του Αντιφώντα. Άλλη μέθοδος διδασκαλίας που χρησιμοποιούσαν ήταν η μέθοδος της ερωταποκρίσεως, η οποία φανέρωνε την ικανότητα να μιλάει κανείς με συντομία. Η μέθοδος αυτή της βραχυλογίας, που εφάρμοσε πρώτος ο Πρωταγόρας, συνδέεται με τη μέθοδο συζήτησης με ερωταποκρίσεις του Σωκράτη.

Οι Σοφιστές αναλάμβαναν να διδάξουν σε νέους μια ποικιλία μαθημάτων, κυρίως θέματα θρησκείας, λογοτεχνίας, πολιτισμού, αλλά και την άσκηση στη ρητορική και την πολιτική τέχνη (βλ. σχετικά G.B. Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση*, ό.π., κεφ. 4 και 5).

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Η κριτική του Πλάτωνα εναντίον των Σοφιστών: η εχθρότητα του Πλάτωνα προς τους Σοφιστές έχει εκδηλωθεί σε διάφορους διαλόγους του, όπως στον *Πρωταγόρα*, τον *Σοφιστή*, τον *Γοργία*, τον *Θεαίτητο*. Στον *Σοφιστή* συζητούνται διαδοχικά επτά διαφορετικοί ορισμοί του σοφιστή, που όλοι τους είναι μειωτικοί. Οι ορισμοί αυτοί δίνουν περιγραφές των Σοφιστών και παράλληλα εκφράζουν επιμέρους πλευρές της σοφιστικής κίνησης. Κατά τους ορισμούς αυτούς, ο σοφιστής είναι: (1) πληρωμένος κυνηγός πλούσιων νέων (2) κάποιος που πουλά «αρετή», δηλ. κάποιος που εμπορεύεται τη μάθηση (3) κάποιος που την πουλά λιανικώς σε μικρές ποσότητες (4) κάποιος που πουλά αγαθά, τα οποία ο ίδιος έχει κατασκευάσει για τους πελάτες του. Κατά μια άλλη άποψη, (5) ο σοφιστής είναι κάποιος που εμπλέκεται συνεχώς σε διαμάχες του είδους που ονομάζεται *εριστική*, είναι αυτός που αμείβεται από τη συζήτηση γύρω από το τι είναι σωστό και τι όχι (6) αναγνωρίζεται επίσης ένα είδος σοφιστικής που ονομάζεται *έλεγχος*, και συνίσταται σε ένα είδος λεκτικής εξέτασης, που μορφώνει με το να καθαίρει την ψυχή από την κενοδοξία της σοφίας (7) στο τέλος του διαλόγου ο σοφιστής παρουσιάζεται ως παραχαράκτης της φιλοσοφίας, ο οποίος αδαώς σκαρώνει αντιλογίες και βασίζεται περισσότερο στα φαινόμενα και τις γνώμες παρά στην πραγματικότητα. Οι Σοφιστές κατηγορήθηκαν για τον σχετικισμό τους και την αμφισβήτηση των καθιερωμένων αντιλήψεων. Κατηγορήθηκαν επίσης για τις αντιλήψεις τους για τους θεούς και τη θρησκεία, αλλά και επειδή αναζητούσαν τον ισχυρότερο λόγο, το επιχείρημα, προκειμένου να πείσουν για αντικρουόμενες αξιώσεις και για αντίθετους λόγους. Συχνά ο Σωκράτης θεωρήθηκε από τους συγχρόνους του ως μέλος της σοφιστικής κίνησης, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται στους πλατωνικούς διαλόγους να αντιτίθεται στις διδασκαλίες των σοφιστών Πρωταγόρα, Γοργία, Πρόδικου, Ιππία, Θρασύμαχου. Μια σημαντική όμως διαφορά του Σωκράτη και των Σοφιστών συνίσταται στο γεγονός ότι ο πρώτος θεώρησε πως φιλοσοφία είναι το ενδιαφέρον για γνώση (θεωρητική), ενώ οι Σοφιστές έλαβαν τη φιλοσοφία ως διαδικασία της γνώσης (πρακτική).

Σχετικά με τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι Σοφιστές, αυτές είχαν σχέση με την *εριστική* ή *διαλεκτική*, με την *αντιλογική* και την *ελεγκτική*.

Η *εριστική* (από το ουσιαστικό έρις, που σημαίνει αγών, διαμάχη) ήταν, κατά τον τρόπο που χρησιμοποιεί ο Πλάτων τον όρο, «επιδίωξη νίκης στη συζήτηση», αλλά και η τέχνη που καλλιεργεί και παρέχει κατάλληλα μέσα και τεχνάσματα για τον σκοπό αυτό. Εργαλεία της *εριστικής* είναι τα σοφίσματα, διφορούμενες εκφράσεις κ.ά. Η *διαλεκτική*, όρος που χρησιμοποιεί ο Πλάτων, είναι μια μέθοδος της υπόθεσης αλλά και μια διαδικασία της σύνθεσης και της διαίρεσης. Η λέξη συνδέεται με τον διάλογο και το ρήμα διαλέγομαι και για τον Αριστοτέλη σημαίνει «συζητώ με τη μέθοδο της ερωταπόκρισης». Η *εριστική* ή *διαλεκτική* μέθοδος ήταν μια τεχνική διαλόγου, ένα είδος λογικής μονομαχίας ανάμεσα σε κάποιον που ρωτούσε και σε κάποιον που απαντούσε. Η προσπάθεια εκείνου που ρωτά είναι, μέσα από κατάλληλες ερωτήσεις, να οδηγήσει σχεδιασμένα τον συνομιλητή του σε τέτοιες θετικές ή αρνητικές απαντήσεις, ώστε να καταλήξει σε σύγκρουση με όσα υποστήριζε στην αρχή. Αυτός που ρωτά θέλει να επιτύχει την αναιρέση της θέσης του συνομιλητή του, ακόμη και αν είναι αληθινή. Ο έλεγχος ασκείται για να αποκαλύψει λογικά κενά, αντιφάσεις, παραλογισμούς εκείνου που απαντά. Είναι μέθοδος που χρησιμοποιεί κατ' εξοχήν ο Σωκράτης (βλ. κεφ. 3). Η *αντιλογική*, τεχνικός όρος που χρησιμοποιεί ο Πλάτων, είναι μέθοδος με την οποία αντιθέτει κανείς έναν λόγο, δηλ. ένα επιχείρημα, σ' ένα άλλο είτε αντιθετικά είτε αντιφατικά (βλ. G.B. Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση*, ό.π., κεφ. 6ο, και Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία, Από τον Θαλή ως τον Σωκράτη*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα, 1991, κεφ. 8).

2 **Η κριτική του Αριστοτέλη:** η άποψη του Αριστοτέλη για τη Σοφιστική και τους Σοφιστές (*Σοφιστικοί Έλεγχοι*, 165a 22-23 και *Μ.τ.φ.*, Γ', 1004b 25 κ. εξ.) κυριαρχεί στην ιστορία της φιλοσοφίας, ιδίως μετά την εποχή του Εγγέλου. Κατακρίνεται ο υποκειμενισμός των Σοφιστών, επειδή αυτοί προβάλλουν την αλήθεια και την πραγματικότητα ως υποκειμενικές καταστάσεις με συνέπειες σοβαρές για θέματα ηθικά. Πολλοί μελετητές της σοφιστικής θεώρησαν ότι ο ισχυρισμός, σύμφωνα με τον οποίο το δίκαιο και το άδικο μπορούσαν να καθοριστούν υποκειμενικά, σήμαινε ουσιαστικά ότι υποσκάπτει το κύρος των ηθικών αξιών. Ωστόσο, οι μελετητές του 20ού αιώνα επισημαίνουν κυρίως τον κριτικό και ορθολογικό τρόπο της σκέψης τους και τους θεωρούν εγκυκλοπαιδιστές ή διαφωτιστές αλλά και ανθρωπιστές, αφού προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τον άνθρωπο και τις αξίες του, χωρίς να παραβλέπουν το γεγονός ότι ήταν πρώτιστα δάσκαλοι της ρητορικής και της πολιτικής τέχνης που με τη διδασκαλία τους εγκαινίασαν τη συζήτηση κύριων φιλοσοφικών προβλημάτων τα οποία σχετιζόνταν με το πολιτικό σύστημα της εποχής, την κοινωνία, τον άνθρωπο (G.B. Kerferd, ό.π., κεφ. 1ο).

3 **Φιλοσοφία:** στην ιστορία των ορισμών της φιλοσοφίας κυριαρχεί εκείνος που ονομάζεται *ετυμολογικός* ή *ονοματικός*. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, η *φιλοσοφία* ορίζεται ως αγάπη για τη «σοφία», όρος που για πρώτη φορά απαντά στον Όμηρο (*Ιλιάδα*, Ο 410) και σημαίνει την επιδεξιότητα στη γνώση. Ο όρος φιλοσοφία με αυτή τη σημασία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Πυθαγόρα και εμφανίστηκε τον 5ο αι. π.Χ. την εποχή του Περικλή, όταν η Αθήνα απέκτησε πολιτική και πνευματική υπεροχή, δηλαδή όταν ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης, ο Αριστοφάνης αλλά και οι καλλιτέχνες που δημιούργησαν «το Χρυσό αιώνα» καθώς και οι Σοφιστές συνέβαλαν σε μια ιδιαίτερη πνευματική κίνηση. Ο Ηρόδοτος στην *Ιστορία* του (I, 30) χρησιμοποιεί για πρώτη φορά το ρήμα *φιλοσοφώ* με τη σημασία τού «εξετάζω, παρατηρώ προσεκτικά», όταν ομιλεί για τον Σόλωνα και τους Επτά Σοφούς. Οι Προσωκρατικοί καθόριζαν τη δραστηριότητά τους με το ουσιαστικό *ιστορία*, δηλαδή έρευνα που μπορεί να καταστήσει κάποιον καλό κριτή σε θέματα καθημερινά. Ο Πυθαγόρας είπε πως μόνο στο θεό ανήκει ο χαρακτηρισμός του «σοφού» και πως φιλόσοφος είναι ο άνθρωπος ο «σοφίαν ασπαζόμενος» (Διογένης Λαέρτιος, Α, 12). Κατά τον Πυθαγόρα, όσοι προσέρχονται στους αθλητικούς αγώνες ως θεατές δεν έρχονται ούτε για τη δόξα ούτε για το κέρδος, αλλά μόνο για να παρατηρήσουν, «να δουν» και να χαρούν το θέαμα. Τέτοιοι είναι οι «σοφοί». Δεν τους συγκινούν διακρίσεις και υλικές ωφέλειες, γιατί θέλουν να είναι θεωροί του κόσμου. Έτσι και στη ζωή, οι δουλοπρεπείς είναι κυνηγοί της δόξας και της πλεονεξίας, ενώ οι φιλόσοφοι είναι θηρευτές της αλήθειας (Διογ. Λαέρτιος, Η, 8). Την ιδιότητα του φιλοσόφου προσδιορίζει και ο Ηράκλειτος (535-475 π.Χ.) διδάσκοντας ότι «οι φιλόσοφοι άντρες πρέπει να είναι γνώστες πάρα πολλών» και ότι φιλόσοφος είναι *ὅς φιλεῖ τὸ σοφόν* (D-K 12, Β 35). Στον Θουκυδίδη (Β

40) βρίσκουμε το ρήμα φιλοσοφώ και συγκεκριμένα στη γνωστή φράση από τον *Επιτάφιο του Περικλή φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας και φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας* (μτφρ. αγαπούμε το ωραίο με απλότητα και καλλιεργούμε το πνεύμα μας χωρίς μαλθακότητα).

4 **Σοφία:** η λέξη σοφία, γνωστή στον Όμηρο, δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε μια ορισμένη μόνο κατηγορία ανθρώπων, αλλά αποδίδεται, π.χ., και σε θρησκευτικούς ηγέτες, προφήτες κ.λπ. και σχετίζεται με τους όρους γνώση, δύναμη ή ικανότητα, ελευθερία, αρετή και αγάπη. Στους Σοφιστές η λέξη σοφία σημαίνει τέχνη και επάγγελμα. Ο σοφιστής Θρασύμαχος είχε ζητήσει να χαρακτηί στον τάφο του η φράση: *Χαλκιδῶν πατρίς, τέχνη δὲ σοφίη*. Για τον Πλάτωνα η σοφία εξισώνεται με την κυριαρχία του νου, της λογικής, που δεν είχε σχέση με την πολιτική πανουργία και την τεχνολογική υπεροχή, αλλά ήταν κοντύτερα στην ηθική δύναμη.

Η λέξη φιλοσοφία έχει παγκοσμιοποιηθεί, όπως και η λέξη σοφιστής. Στις ευρωπαϊκές γλώσσες έχουν επικρατήσει λέξεις που προέρχονται από τη λέξη σοφιστής και συνδέονται με τη σημασία της (λ.χ. αγγλική γλώσσα: sophism: fallacious argument, sophisticate: corrupt, adulterate, but also refine and educate). Κατά τον Διογένη Λαέρτιο (3ος αι. μ.Χ.) με τη λέξη σοφιστής χαρακτηρίζαν οι παλαιοί τους σοφούς ανθρώπους, μεταξύ των οποίων τους ποιητές και τους μάντιες.

5 **Μύθοι για την αλήθεια (αξιοποίηση της εικόνας «Συκοφαντία»):** το πιο καίριο ερώτημα σε σχέση με τη γνώση είναι το ερώτημα για την αλήθεια, αν υπάρχει ή αν πρόκειται για μια σκιά που μάταια κυνηγούν οι άνθρωποι, ή το ερώτημα αν υπάρχουν κριτήρια με τα οποία διακρίνουμε το σωστό (αληθινό) από το λάθος. Σχετικά με τους μύθους της αλήθειας, ο Θεόφιλος Βέικος σχολιάζει: «Υπάρχει ένας αισιόδοξος μύθος που λέει ότι η αλήθεια είναι ολοφάνερη στον κόσμο: εμφανίζεται γυμνή κι όποιος έχει μάτι καθαρό και νου ξύπνιο τη βλέπει φανερή μπροστά του. Εκείνο που δεν εξηγεί αυτός ο μύθος είναι πώς εξηγείται η πλάνη. Αντίθετα, ένας απαισιόδοξος μύθος λέει ότι η αλήθεια είναι κρυμμένη και οι άνθρωποι ψάχνουν στα τυφλά να τη βρουν... Ο μύθος εξηγεί πως υπάρχουν πράγματα που δε μας αφήνουν να δούμε την αλήθεια, τα είδωλα και τα πάθη, τις προκαταλήψεις και τα ιδεολογήματα». Κατ' αυτόν η αλήθεια είναι κρυμμένη στο σκοτάδι της λήθης επειδή τα πάθη, οι προκαταλήψεις, οι πλάνες, τα ιδεολογήματα δεν την αφήνουν να φανεί (Θ. Βέικος, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1989, σελ. 53-54).

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

Η ρητορική τέχνη και η δύναμη του λόγου

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν το εγκώμιο, μια μορφή ρητορικού λόγου που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην αρχαιότητα.
- Να εκτιμήσουν τη συμβολή του Γοργία στην καλλιέργεια και τη διδασκαλία της γλώσσας και του πειστικού επιχειρήματος.
- Να αντιληφθούν τη δύναμη του λόγου και τη σημασία της πειθούς στη διαμόρφωση της ανθρώπινης γνώμης, της ηθικής και της πολιτικής.
- Να προβληματιστούν για τις σύγχρονες μορφές του λόγου της πειθούς.

Το πρωτότυπο κείμενο

Κόσμος πόλει μὲν εὐανδρία, σώματι δὲ κάλλος, ψυχῇ δὲ σοφία, πράγματι δὲ ἀρετή, λόγῳ δὲ ἀλήθεια· τὰ δὲ ἐναντία τούτων ἀκοσμία. ἄνδρα δὲ καὶ γυναῖκα καὶ λόγον καὶ ἔργον καὶ πόλιν καὶ πράγμα χρῆ

τὸ μὲν ἄξιον ἐπαίνου ἐπαίνῳ τιμᾶν, τῷ δὲ ἀναξίῳ μῶμον ἐπιθεῖναι·[...] ἢ γὰρ Τύχης βουλήμασι καὶ θεῶν βουλεύμασι καὶ Ἀνάγκης ψηφίσμασιν ἔπραξεν ἢ ἔπραξεν, ἢ βία ἀρπασθεῖσα, ἢ λόγοις πεισθεῖσα, «ἢ ὄψει ἐρασθεῖσα»[...] εἰ δὲ λόγος ὁ πείσας καὶ τὴν ψυχὴν ἀπατήσας, οὐδὲ πρὸς τοῦτο χαλεπὸν ἀπολογήσασθαι καὶ τὴν αἰτίαν ἀπολύσασθαι ὧδε. λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν, ὃς σμικροτάτῳ σώματι καὶ ἀφανεστάτῳ θεϊότατα ἔργα ἀποτελεῖ· δύνανται γὰρ καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπανεξῆσαι [...] ὅσοι δὲ ὅσους περὶ ὅσων καὶ ἔπεισαν καὶ πείθουσι δὲ ψευδῆ λόγον πλάσαντες[...] τίς οὖν αἰτία κωλύει καὶ τὴν Ἑλένην νομίσει ἐλθεῖν ὁμοίως ἄκουσαν οὕσαν ὥσπερ εἰ βιατήρων βία ἠρπάσθη; ἢ γὰρ τῆς πειθοῦς ἕξις, καίτοι εἰ ἀνάγκης εἶδος ἔχει μὲν οὐ, τὴν δὲ δύναμιν τὴν αὐτὴν ἔχει.

(Γοργίας, Ἑλένης Ἐγκώμιον, 1, 6-8 καὶ 11-12)

Πηγές και μεταφράσεις

Η μετάφραση από το: *Η Αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, 2η έκδ., Αθήνα 1991. Χρήσιμο είναι το βιβλίο Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Γοργίας*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, εκδ. Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 1999.

Διδακτικές επισημάνσεις

Το κείμενο είναι απόσπασμα από ρητορικό λόγο του Γοργία. Η διδασκαλία οφείλει να επικεντρωθεί στους εξής άξονες:

- Στον τρόπο με τον οποίο γράφεται το *Εγκώμιον*, μορφή ρητορικού λόγου, και την προβολή στο Προοίμιο αυτού αρετών και ιδιοτήτων προσώπων ή πόλεων.
- Ανάλυση των επιχειρημάτων του Γοργία για την υπεράσπιση της αθωότητας της Ελένης.
- Αξιολόγηση της επιχειρηματολογίας του και σύνδεση με τη δύναμη που έχει ο ρητορικός λόγος και εκμάθηση των τεχνικών που ακολουθεί.

Αφόρμηση. Μπορεί να γίνει:

1. Με αφορμή την κινηματογραφική αφίσα, γίνεται συζήτηση για την αρπαγή της ωραίας Ελένης, ενός μυθικού προσώπου. Σύνδεση με το κείμενο και την προσπάθεια του Γοργία να υπερασπίσει ένα σημαντικό πρόσωπο του ομηρικού έπους. Εναλλακτικά:
2. Μπορούμε να ανασύρουμε γνώσεις και μνήμες των παιδιών από την *Ιλιάδα* του Ομήρου ή την τραγωδία του Ευριπίδη *Ελένη*, έργο που έχουν ήδη διδαχθεί.

Το γεγονός ότι ο μαθητής γνωρίζει ήδη δύο διαφορετικά είδη λογοτεχνίας, έπος και δράμα, και ότι θα γνωρίσει ένα τρίτο (ρητορικός λόγος) είναι αρκετό ερέθισμα για το ενδιαφέρον του μαθητή. Ακολουθεί η ανάλυση – σύνθεση με βάση τους κύριους άξονες του μαθήματος και τους στόχους που έχουν τεθεί.

Ανακεφαλαίωση: Ζητείται από τους μαθητές να συνοψίσουν σχετικά με το θεματικό κέντρο της ενότητας και να επεκτείνουν στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: επειδή θέλει ευθύς εξαρχής να προκαλέσει την εύνοια και τη συμπάθεια των ακροατών. Βλ. σχόλια 2 και 3, Βιβλ. μαθ., σελ. 43 και Βιβλ. εκπ., σελ. 34, σχετικά με τον σκοπό του *εγκωμίου* (έπαινος).

Ερώτηση 2η: βλ. σχ. 5, Βιβλ. μαθ., σελ. 43 και Βιβλ. εκπ., σελ. 34, σχετικά με την επιχειρηματολογία (καταγραφή τεσσάρων επιχειρημάτων).

Ερώτηση 3η: μπορεί να είναι παραδείγματα από τον πολιτικό λόγο, τη διαφήμιση κ.ά.

Ερώτηση 4η: να γίνει χρήση λεξικού.

Ερώτηση 5η: η ρητορική χρειάζεται άσκηση στον γραπτό και προφορικό λόγο για την απόκτηση της ικανότητας εύρεσης και ανάπτυξης πειστικών επιχειρημάτων.

Διαθεματική εργασία

Κατά τη διδασκαλία της ενότητας, μπορεί να αξιοποιηθεί το κείμενο της *Ελένης* του Ευριπίδη, η διδασκαλία του οποίου έχει προηγηθεί. Να γίνει αναφορά στο θέμα των ρητορικών *αντιδικιών* που θυμίζουν δικαστικό αγώνα, τις οποίες χρησιμοποιεί ο Ευριπίδης (στίχοι 951-1137). Επίσης, να γίνει αναφορά στον εκτεταμένο μονόλογο της *Ελένης* (291-345) – τεχνική που εφαρμόστηκε και από τους Σοφιστές, όπου με ρητορικό αυτοσαρκασμό η Ελένη ανατρέχει με τη σκέψη της στη ζωή της. Ορισμένες φορές η Ελένη μιλάει με σοφιστικό τρόπο και φανερώνει τη σχέση του Ευριπίδη με τους Σοφιστές της εποχής του. Επίσης, μπορούν να αξιοποιηθούν κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, όπως, λ.χ., του Γ. Ρίτσου, του Γ. Σεφέρη και του Κ. Καβάφη, που έχουν ως σημείο αναφοράς τους την Ελένη ή τη ρητορική. Μπορεί να γίνει, επίσης, αξιοποίηση των εικόνων που έχουν ως θεματική τους την «Ελένη της Τροίας». Στόχος των εικόνων αυτών, που παρατίθενται στο Βιβλίο του μαθητή, είναι να καταδείξουν τους συμβολισμούς και τις χρήσεις του προσώπου της Ελένης, καθώς και τη διαχρονική πολλαπλή χρήση του μύθου της. Το πρόσωπο της Ελένης αποτελεί την έκφραση ενός μύθου, ο οποίος ενσωματώνει συμβολικές μορφές και απεικονίζει την εικονιστική σύλληψη μιας γυναικείας μορφής. Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Γιώργου Σεφέρη, ο οποίος εμπνευσμένος από την *Ελένη* του Ευριπίδη, στο ομώνυμο ποίημά του παρουσιάζει τον Τεύκρο να περιγράφει την αισθησιακή ομορφιά της ως εξής: «Με το βαθύ στηθόδεσμο, τον ήλιο στα μαλλιά κι αυτό το ανάστημα ίσκιοι και χαμόγελα παντού στους ώμους, στους μηρούς, στα γόνατα· ζωντανό δέρμα και τα μάτια με τα μεγάλα βλέφαρα, ήταν εκεί, στην όχθη ενός Δέλτα». Επίσης, ενδιαφέρον θα ήταν να επισημανθεί το θέμα της υποκειμενικής σύλληψης του ωραίου αλλά και της αντικειμενικής ύπαρξής του σε σχέση με το πρόσωπο της Ελένης, που θίγει και ο στωικός φιλόσοφος Επίκτητος, ο οποίος παρατηρεί ότι, αν ο Μενέλαος είχε καταστεί ικανός να σκεφτεί την Ελένη απλώς ως μια οποιαδήποτε γυναίκα, «χαμένη θα είχε πάει η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* επίσης» (Ν. Γλώσσα – Ιστορία – Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας).

Πιο αναλυτικά και σε σχέση με τους στόχους του μαθήματος, επισημαίνονται τα ακόλουθα:

1 Εγκώμιον: για τον πρώτο διδακτικό στόχο, μπορούμε να εκμεταλλευτούμε τις πληροφορίες που δίνονται στο Βιβλίο του μαθητή. Το *Ελένης Εγκώμιον* ανήκει στις *επιδείξεις*, είναι δηλαδή κείμενο που προοριζόταν, σύμφωνα με τη διδακτική μέθοδο των Σοφιστών, για διδακτική χρήση, προκειμένου να μελετηθεί από τους μαθητές, οι οποίοι έπρεπε να το αποστηθίσουν ή να μιμηθούν το ύφος των κειμένων που τους δίνονταν, τα οποία ήταν συνήθως ρητορικά προγυμνάσματα σε μυθικά ή φανταστικά θέματα. Τα *Εγκώμια*, ειδικότερα, εκτός από πρόσωπα του μύθου, εξυμνούσαν τις αρετές των πολιτών και των πόλεων της εποχής τους. Κατά περιπτώσεις, εξυμνούσαν υποδεέστερα θέματα και αντικείμενα, για να καταφανεί η αποτελεσματικότητα της ρητορικής τέχνης και τεχνικής. Κατά τη βυζαντινή εποχή, τα *εγκώμια* αφορούσαν πρόσωπα της ιστορίας (αυτοκράτορες) αλλά και πόλεις (Κωνσταντινούπολη), αφηρημένες έννοιες και ιδιότητες (δικαιοσύνη, φαλάκρα κ.ά.), ζώα (άλογα, ψείρα) κ.ά.

2 Η ρητορική τέχνη της πειθούς: για τον δεύτερο διδακτικό στόχο, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι η ρητορική είναι *πειθούς δημιουργός*, δηλαδή στηρίζεται σε μία συστηματική τεχνική με την οποία επιτυγχάνεται η χειραγώγηση του ακροατηρίου και η συναισθηματική του φόρτιση. Στον πλατωνικό διάλογο *Γοργίας*, ο ίδιος ο Σοφιστής φέρεται να λέει: «Στις άλλες τέχνες όλη η γνώση συγκεντρώνεται, θα λέγαμε, σε έργα που γίνονται με τα χέρια ή σε παρόμοιες δραστηριότητες, ενώ για τη ρητορική δεν υπάρχει τέτοιο έργο, αλλά όλη η δραστηριότητα και όλο το «επίτευγμα» συντελούνται μέσα από λέξεις. Γι' αυτό κι εγώ υποστηρίζω ότι η ρητορική τέχνη εστιάζεται στο λόγο, και νομίζω πως έχω δίκιο». Για τη δύναμη της ρητορικής, ο Σωκράτης στον ίδιο διάλογο έλεγε: *Ταῦτα καὶ θαυμάζων, ὦ Γοργία, πάλαι ἐρωτῶ ἥτις ποτὲ ἢ δύναμις ἐστὶν τῆς ρητορικῆς. Δαίμονιά γάρ τις ἔμοιγε καταφαίνεται τὸ μέγεθος οὕτω σκοποῦντι* (*Γοργίας*, 456a).

3 Η δύναμη του λόγου: για τον τρίτο και τέταρτο διδακτικό στόχο, η περιγραφή της λειτουργίας της πειθούς από τον Γοργία σε αναλογία προς τη λειτουργία της ιατρικής και η παρομοίωση του λόγου με τη φαρ-

μακευτική αγωγή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, καθώς ο ρήτορας συγκρίνεται με τον μάγο ή τον γιατρό και φαίνεται να εκμεταλλεύεται τις προδιαθέσεις και τις εγγενείς δυνάμεις του ακροατηρίου του. Ο Γοργίας, που χρησιμοποιεί τον αναλογικό συλλογισμό, την αναλογία, στο *Ελένης Εγκώμιον* λέει χαρακτηριστικά: «Και η δύναμη του λόγου είναι για την ψυχή ό,τι τα φάρμακα για τη φύση των σωμάτων. Γιατί, όπως κάθε φάρμακο, εξάγει από το σώμα διαφορετικούς χυμούς και άλλα σταματούν την αρρώστια ενώ άλλα τη ζωή, έτσι και οι λόγοι, άλλοι προκαλούν λύπη, άλλοι ευχαρίστηση, άλλοι φόβο, άλλοι δίνουν στους ακροατές θάρρος και άλλοι φαρμακώνουν και μαγεύουν την ψυχή με ένα είδος δόλιας πειθούς» (*Ελένης Εγκώμιον*, §14). Ιδιαίτερα πρέπει να προσεχθούν τα ρητορικά σχήματα που χρησιμοποιεί ο Γοργίας (αντιθέσεις, παρηχήσεις, ποιητικές επινοήσεις κ.ά.) και η μέθοδος που ακολουθεί στο *Ελένης Εγκώμιον*, όπου αρχικά γίνεται υποθετικά δεκτή μία άποψη και στη συνέχεια επιχειρείται η αναίρεσή της με το να προβάλλεται η αντίθετή της (**μέθοδος αναίρεσης**).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Η Ελένη έκανε όσα έκανε... ερωτεύθηκε (Η χρησιμοποίηση επιχειρημάτων με βάση το πιθανό): ο Γοργίας ακολουθεί εδώ μια αποδεικτική πορεία, η οποία αξιοποιεί την πιθανολόγηση ως μέθοδο απόδειξης. Είναι επιχειρηματολογία βασισμένη στην αληθοφάνεια. Πρόκειται για επιχειρήματα που στηρίζονται στο πιθανό (*εϊκόσ*) και όχι στην αλήθεια. Η *εικασία* είναι δομικό μέρος της επιχειρηματολογίας των Σοφιστών. Χαρακτηριστικά στάδια αυτής της μεθόδου είναι: α) να υποστηριχθεί μια οποιαδήποτε θέση αντίθετη σε κάποια δσομένη (χρήση αντίθεσης γενικά), β) να χρησιμοποιηθούν υποθετικοί συλλογισμοί ως αφετηρία της αποδεικτικής διαδικασίας, γ) να επιδειχθεί η δύναμη του λόγου ως δύναμη πειθούς, που ισχύει πέρα από κάθε πραγματολογικό περιεχόμενο κάθε θέσης. Τη μέθοδο του εϊκότος τη χρησιμοποιεί ο Γοργίας, εκτός από το *Ελένης Εγκώμιον*, και στην *Υπέρ Παλαμίδους Απολογία*, έργα που τυπικά πλησιάζουν στο είδος του δικανικού λόγου της υπεράσπισης, την *απολογία*.

2 Πόσοι δεν έχουν πείσει... ψευδή λόγο: στο ερώτημα τι είναι η πίστη, προδιάθεση ή βεβαιότητα που προκύπτει από γνώση, μπορούμε να δώσουμε την ακόλουθη απάντηση: «πιστεύω σημαίνει δέχομαι πως κάτι συμβαίνει και θα ήταν ανόητο να το αμφισβητήσω. Πιστεύω κάτι που, κατά πάσα πιθανότητα, είναι αλήθεια». Όμως, η πίστη απαιτεί τεκμηρίωση από τις ακόλουθες πηγές αποδεικτικής μαρτυρίας: α) αισθητηριακή εμπειρία, β) ανάμνηση εμπειριών, γ) συνείδηση συναισθημάτων, δ) γνώση που οφείλεται στην επικοινωνία των ανθρώπων μεταξύ τους με την ομιλία, τη διδαχή, τα μέσα πληροφόρησης και ε) επιχειρηματολογία» (Θ. Βέικος, *Φύση και Κοινωνία*, ό.π.).

3 Δύναμη του λόγου: η ρητορική, θεωρητική και πρακτική, συμπίπτει με την πρόοδο της δημοκρατίας κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Η αρχαία παράδοση αποδίδει την «εύρεση» της ρητορικής στον Κόρακα και τον μαθητή του Τισία και την τοποθετεί στις Συρακούσες της Σικελίας, όπου η δημοκρατία είχε διαδεχθεί την τυραννία το 467 π.Χ. Ο Κόραξ ανέπτυξε πιθανώς τη χρήση του επιχειρήματος του πιθανού (*εϊκότος*). Κλασικό παράδειγμα της επιχειρηματολογίας του εϊκότος είναι εκείνο της σύγκρουσης μεταξύ ενός αδύναμου και ενός δυνατού ανθρώπου. Ο αδύναμος υποστηρίζει ότι είναι άπιθανο να επέλεξε εκείνος να συγκρουστεί με άνθρωπο δυνατότερό του. Ο δυνατός χρησιμοποιεί το αντίστροφο επιχειρήμα, ότι, επειδή η δύναμή του θα τον καθιστούσε αμέσως ύποπτο, δε θα έκανε αρχή της συμπλοκής.

Οι Σοφιστές καλλιέργησαν τον δικανικό και επιδεικτικό λόγο. Ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος συγγραφέας θεωρητικού κειμένου για τη ρητορική τέχνη και στη γνωστή *Ρητορική* του διακρίνει τρία είδη του ρητορικού λόγου: τον συμβουλευτικό, τον δικανικό και τον επιδεικτικό. Οι Σοφιστές φημίζονταν άλλωστε για τη ρητορική τους δεινότητα. Στις δημόσιες επιδείξεις της ευγλωπτίας τους συμπεριλαμβάνονταν και οι λόγοι στους Ολυμπιακούς (Ολυμπία) ή Πυθικούς Αγώνες (Δελφοί), στις μεγάλες γιορτές, όπου παλιότερα διαβάζονταν ποιήματα ή έργα πεζογράφων. Οι ποιητές έκαναν απαγγελίες στο κοινό φορώντας ειδικές ενδυμα-

σίες, ιδίως ένα πορφυρό ένδυμα. Κάτι ανάλογο έκαναν και οι Σοφιστές, λ.χ., ο Ιππίας και ο Γοργίας, ο οποίος φορούσε πάντοτε πολυτελή ενδύματα, ένδειξη πλούτου. Η παρουσία των Σοφιστών στους αγώνες είχε χαρακτηριστικά αγωνιστικά, αφού αγωνίζονταν για έπαθλα, όπως οι ποιητές, οι μουσικοί και οι αθλητές.

Οι Σοφιστές έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διόρθωση της γλώσσας (βλ. περιθώριο σελ. 45, Βιβλίο μαθητή). Προέβησαν σε αναθεώρηση των γραμματικών γενών και έκαναν τη διόρθωση αυτή με βάση τα κριτήρια της μορφολογικής συνέπειας και της συμφωνίας. Η τέχνη της παρουσίαισης ενός λόγου ως ανώτερου από έναν άλλο, *τὸν ἥττονα λόγον κρείττω ποιεῖν*, έχει ιδιαίτερα συνδεθεί με τον Πρωταγόρα. Η αναζήτηση της ορθότητας και της ορθότητας των ονομάτων συνδέεται με τον Πρωταγόρα, κυρίως όμως με τον Πρόδικο. Είναι ένας άλλος τρόπος διόρθωσης της γλώσσας για να φθάσει στο σημείο να συμφωνεί με τη δομή και τη φύση της αισθητής πραγματικότητας.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Σχετικότητα της γνώσης και αγνωστικισμός

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να συνδέσουν τη φράση του Πρωταγόρα «πάντων χρημάτων ... άνθρωπος» με την υποκειμενική γνώση και τη σχετικότητα των αντιλήψεων των ανθρώπων για την πραγματικότητα.
- Να γνωρίσουν τις απόψεις των σοφιστών Πρωταγόρα, Κριτία, Πρόδικου για τους θεούς και για την παραδοσιακή θεολογία και να τις συνδέσουν με το γνωσιολογικό σχετικισμό.
- Να εκτιμήσουν το γενικό ενδιαφέρον της σοφιστικής για ζητήματα που συνδέονται με τις ανθρωπίνες κοινωνίες, τα ήθη και τον πολιτισμό.

Το πρωτότυπο κείμενο

1. *Ἐγὼ γάρ φημι μὲν τὴν ἀλήθειαν ἔχειν ὡς γέγραφα· μέτρον γὰρ ἕκαστον ἡμῶν εἶναι τῶν τε ὄντων καὶ μὴ, μυρίων μὲντοι διαφέρειν ἕτερον ἔτερον αὐτῷ τούτῳ, ὅτι τῷ μὲν ἄλλα ἔστι τε καὶ φαίνεται, τῷ δὲ ἄλλα. Καὶ σοφίαν καὶ σοφὸν ἄνδρα πολλοῦ δέω τὸ μὴ φάναι εἶναι, ἀλλ' αὐτὸν τοῦτον καὶ λέγω σοφόν, ὃς ἂν τινι ἡμῶν, ᾧ φαίνεται καὶ ἔστι κακά, μεταβάλλων ποιήσῃ ἀγαθὰ φαίνεσθαι τε καὶ εἶναι...*
(Πλάτων, *Θεαίητος*, 166d κ.ε.)

2. *Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναί, οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν.*

(Πρωταγόρας, απόσπ. 3A)

...ἥλιον, φησί, καὶ σελήνην καὶ ποταμούς καὶ κρήνας καὶ καθόλου, πάντα τὰ ὠφελοῦντα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν, καθάπερ Αἰγύπτιοι τὸν Νεῖλον...

(Πρόδικος, απόσπ. 5B)

...οἱ παλαιοὶ νομοθετοῦσι ἐπίσκοπόν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἔπλασαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβούμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν.

(Κριτίας, απόσπ. B25)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο κείμενο και η μετάφραση των κειμένων είναι από το βιβλίο: *Η Αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, 2η έκδ. Αθήνα, 1991, σελ. 77.

Διδακτικές επισημάνσεις

Στην ενότητα αυτή διερευνάται, αρχικά, ένα από τα λίγα αποσπάσματα των έργων του Πρωταγόρα που έχει διασωθεί, η φράση του «μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος» (*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*), άποψη που συνδέεται και με τη συζήτηση των Σοφιστών για τους θεούς και έχει εισαγάγει τον υποκειμενισμό και τον σχετικισμό στη φιλοσοφία. Ο καθηγητής μπορεί να ανακαλέσει την προηγούμενη γνώση των μαθητών για τις απόψεις για την παραδοσιακή θεολογία και τους θεούς του Ξενοφάνη – που σχολιάστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο. Αξιοποιώντας την Εισαγωγή αλλά και την προηγούμενη γνώση δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα να ερμηνεύσουν τις γνώμες των Σοφιστών για τους θεούς και να τις συνδέσουν με τις έννοιες του αγνωστικισμού και του σχετικισμού. Μπορεί να χρησιμοποιήσει ως *αφόρμηση* τις παράπλευρες εικόνες για το θέμα της σχετικότητας της γνώσης όσον αφορά την εξωτερική πραγματικότητα. Η φιλοσοφική ερμηνεία του πρώτου κειμένου γίνεται με ερωτήσεις που αναδεικνύουν το θέμα της επικοινωνίας με τους άλλους ανθρώπους μέσω του λόγου, ο οποίος γνωστοποιεί σ' αυτούς κάποιες αντικειμενικές (π.χ. τι χρώμα έχει η ντομάτα;) αλήθειες για τα πράγματα, αλλά και αποδεικνύει ότι η ανθρώπινη εμπειρία είναι αναπόφευκτα υποκειμενική (τι γεύση έχει η λευκή σοκολάτα; Ποια γεύση είναι καλύτερη, της λευκής ή της μαύρης;).

Σχέση γλώσσας-αλήθειας: Συζητείται η διαφορά γευστικών προτιμήσεων ή προτιμήσεων που αφορούν στην ένδυση ή τις προτιμήσεις μορφών τέχνης (τι είδους κινηματογραφικές ταινίες σας αρέσουν), που φανερώνουν πως ο άνθρωπος, ανάλογα με το περιβάλλον που ζει, τις επιδράσεις που έχει υποστεί μέσω της παιδείας και αγωγής, έχει προτιμήσεις διαφορετικές και αυτό γιατί η προσωπική εμπειρία στηρίζεται στα δεδομένα των δικών μου αισθήσεων και είναι εξίσου αληθινή με την εμπειρία κάθε άλλου ανθρώπου (π.χ. η γεύση του κρασιού, του τυριού, τι είναι το ωραίο και το άσχημο, το καλό και το κακό). Η αναγνώριση της συμβατικής φύσης των θεσμών και της κοινωνίας οδηγεί στο ερώτημα κατά πόσο η συγκρότηση του ατόμου είναι προϊόν κοινωνικών συμβάσεων ή απόδειξη μιας σταθερής φύσης που καθορίζει τη συμπεριφορά του. Οι Σοφιστές εισηγούνται με τον τρόπο αυτό το σχετικισμό και τον αγνωστικισμό (βλ. γλωσσάριο).

Μετά την ανάλυση της θέσης αυτής των Σοφιστών μπορεί να αναφερθεί και η άλλη άποψη (Αντιφών), ότι υπεράνω των νόμων και των θεσμών τοποθετούνται κάποιοι ηθικοί κανόνες, που προσιδιάζουν στην ίδια τη φύση του ανθρώπου, όπως η φιλία, η ομόνοια, ο σεβασμός στους γονείς, οι οποίοι έχουν καθολική ισχύ, είναι αποδεκτοί από όλους και τους οποίους πρέπει να ακολουθεί το άτομο. Ο ίδιος ο Πρωταγόρας επιχειρεί επίσης να μετριάσει τον σχετικισμό του ως προς τη γνώση και τις αισθήσεις, αναγνωρίζοντας ως κριτήριο αντικειμενικότητας την «ομοφωνία των πολλών», η οποία σε όλα τα θέματα αποδεικνύει ότι «οι επιταγές της φύσης είναι αναγκαίες, ενώ οι επιταγές του νόμου αυθαίρετες και συμβατικές» (βλ. Αντιφών, απόσπ. 44, το οποίο μελετάμε στην επόμενη ενότητα).

Ανακεφαλαίωση: Με τη βοήθεια των μαθητών γίνεται αναδρομή στα θέματα που αναπτύχθηκαν και διαπιστώνεται πως οι κρίσεις που εκφέρουμε είναι δύο ειδών: υποκειμενικές και αντικειμενικές. Η υποκειμενική κρίση είναι μερική, κατά πάσα πιθανότητα δε λαμβάνει υπόψη όλα τα γεγονότα, η αντικειμενική είναι γενική, καλά θεμελιωμένη σε γεγονότα και υπερβαίνει το προσωπικό επίπεδο (βλ. Τζούλιαν Μπαγκίνι – Πήτερ Φόολ, *Τα εργαλεία του φιλοσόφου, Φιλοσοφικές έννοιες και μέθοδοι*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σελ. 266-270).

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις – Εργασίες

Ερώτηση 1η: στην απάντηση να λάβουν υπόψη ότι ο Πρωταγόρας δεχόταν ως κριτήριο της αλήθειας, την κοινή γνώμη, την ομοφωνία των πολλών *κοινή δόξαν* (βλ. σχόλιο 1, Βιβλ. μαθ., σελ. 47).

Ερώτηση 2η: επειδή θεωρεί τη γνώση υποκειμενική και ανάλογη με το πώς το καθετί φαίνεται στον κάθε άνθρωπο χωριστά.

Ερώτηση 3η: το μέτρον (α) ως μεσότητα και αποφυγή της υπερβολής, (β) ως κριτήριο αλήθειας, ως κανόνας και γνώμονας, ως πρότυπο. Βλ. Β.Α. Κύρκος, *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, Αθήνα 1993, Κεφ. Α' Διαφωτισμός, σελ. 35-71.

Ερώτηση 4η: με τρόπο κριτικό και επισημαίνοντας τη συμβατική φύση των θεσμών, των ιδεών και των πολιτισμών. Για το θέμα αυτό βλ. σχόλια 2,3,4-6,7 Βιβλ. εκπ., σελ. 38-40 και το Βιβλ. μαθ., σελ. 34.

Ερώτηση 5η: για το θέμα αυτό βλ. κεφ. 1, ενότητα 3η και CD-ROM, Γ' Γυμνασίου, *Φιλοσοφία*, Ο κήπος των φιλοσόφων.

Διαθεματική εργασία

Σχετικά με τη διαθεματική, βλ. τις παράπλευρες εικόνες, ιδιαίτερα αυτήν που συνδέεται με την έννοια του κλασικού και τη διαχρονική αξία της αρχαίας ελληνικής τέχνης, ή αναζήτησε πληροφορίες σχετικά με τις αξίες και τους κανόνες που προβάλλουν ο *Χρυσός Κανών* του Πυθαγόρα ή ο Νόμος (Πεντάτευχος) και οι Προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης (*Θρησκευτικά Α'* Γυμνασίου, μαθ. 10, 13, 19, 20, 21), καθώς και από τη διδασκαλία του Χριστού (*Θρησκευτικά Β'* Γυμνασίου, μαθ: 14,15, 16, 17, 18) (τη Φιλοσοφία, την τέχνη και την ηθική).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος:** η φράση αυτή βρίσκεται στην αρχή ενός από τα συγγράμματα του Πρωταγόρα που δεν έχει διασωθεί, που ονομαζόταν *Ἀλήθεια* ή *Καταβάλλοντες [Λόγοι]*. Η ερμηνεία της φράσης υπήρξε θέμα συζήτησης από την εποχή του Πλάτωνα μέχρι και τις μέρες μας. Δηλώνει ότι κάθε άτομο χωριστά μπορεί να εκφέρει γνώμη για τα πράγματα και αυτό που έχει σημασία δεν είναι η ύπαρξη ή η μη ύπαρξη αυτών των πραγμάτων ή των ιδιοτήτων τους, αλλά το πώς είναι και το πώς δεν είναι, δηλ. ποια κατηγορήματα μπορούν να τους αποδοθούν σε προτάσεις του τύπου υποκειμένο-κατηγορημα (λ.χ. ο άνεμος είναι ψυχρός ή θερμός – το μέλι είναι γλυκό ή πικρό). Με αυτή τη φράση εκφράζεται ο σχετικισμός για θέματα που σχετίζονται με την εμπειρία και την αντίληψη των αισθήσεων. Σύμφωνα με το *σχετικισμό*, τα φαινόμενα μεταβάλλονται από τη μια στιγμή στην άλλη, καθώς και η αντίληψή τους από τον έναν άνθρωπο στον άλλον. Οι σύγχρονοι σχετικιστές διακηρύσσουν ότι κάθε άτομο δημιουργεί το δικό του αξιακό σύστημα και ο καθένας έχει τις δικές του πεποιθήσεις. Η θεωρία αυτή υποστηρίζει πως η γνώση έχει σχετικό κύρος στον χώρο, τον χρόνο, την κοινωνία, την κουλτούρα, την ιστορική εποχή, το εννοιολογικό πλαίσιο ή την προσωπική εκπαίδευση. Θεωρούν πως ό,τι εκτιμάται ως γνώση εξαρτάται απ' την ισχύ μιας ή περισσότερων από τις παραπάνω μεταβλητές. Βασική θέση του σχετικισμού είναι ότι η αλήθεια και η ορθολογική αιτιολόγηση των σκοπών της γνώσης είναι σχετικές με τα κριτήρια που χρησιμοποιούμε για την αξιολόγηση αυτών των σκοπών. Τις απαρχές της θεωρίας του σχετικισμού με τη γνωστή φράση «Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος» τις ανιχνεύουμε στον σοφιστή Πρωταγόρα (*Θεαίτητος* 152 α 2-5, 152 α 6-9). Ο Πρωταγόρας, ειδικότερα, θεώρησε πως οι αισθήσεις είναι κύρια πηγή της γνώσης και πρώτος χρησιμοποίησε την **αντίφαση**, τους αντικείμενους λόγους, οι οποίοι θεμελιώνονται σε μια βασική παρατήρηση, ότι τα διάφορα αισθανόμενα ή κρίνονται υποκείμενα σχηματίζουν διαφορετική το ένα από το άλλο γνώμη και ότι, τελικά, οι γνώμες τους εστιάζονται γύρω από δύο αντίθετες για το ίδιο αντικείμενο απόψεις (*είναι – μη είναι, κακόν είναι – αγαθόν είναι*). Η αποδοχή και των δύο αντικείμενων λόγων δημιουργεί, ωστόσο, αδιέξοδο για τη γνώση και την πράξη. Τη λύση στο αδιέξοδο αυτό έδωσε ο ίδιος ο Πρωταγόρας με το *κοινή δόξαν, δηλαδή δεχόμενος ως κριτήριο αλήθειας τη γνώμη της κοινότητας, της ομάδας, των σοφότερων*. Με τον τρόπο αυτό, το επιστημονικώς ισχύον θα το καθορίσει η επιστημονική κοινότητα, όπως το κοινωνικώς και πολιτικώς ισχύον, η πολιτική και κοινωνική ομάδα, αντίστοιχα. Έτσι, μπορούμε να δεχτούμε πως η αλήθεια αλλάζει συμβαδίζοντας με την «κοινή δόξα» και, αν υπάρχουν κάποιες αιώνιες αλήθειες, είναι αποδεκτές επειδή έχουν τύχει της ομοφωνίας των πολλών, υπήρξαν δηλαδή αποδέκτες *semper et ubique* (πάντοτε και οπουδήποτε).

2 **Υπάρχουν και φαίνονται σύμφωνα... του άλλου:** ο Πλάτων στον διάλογο *Θεαίτητος*, από τον οποίο είναι και το απόσπασμα που παρατίθεται, καταγράφει τη γνωστή φράση του Πρωταγόρα και προσθέτει ότι αυτή σημαίνει πως «τα πράγματα είναι για μένα τέτοια όπως φαίνονται σε μένα, και για σένα όπως φαίνονται

νται σε σένα». Γενικότερα, ο Πρωταγόρας δηλώνει ότι αυτό που μετρίεται σχετικά με τα πράγματα δεν είναι η ύπαρξή τους ή μη, αλλά το πώς είναι ή δεν είναι τα πράγματα, δηλ. ποιες ιδιότητες μπορούν να τους αποδοθούν από τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Άλλωστε, ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί τον όρο άνθρωπος που δηλώνει το κάθε άτομο και δεν αντιμετωπίζει το άτομο ως κάτι αφηρημένο αλλά ως μέλος μιας κοινότητας. Στη συνέχεια του ίδιου κειμένου, εντοπίζει την πηγή του δικαίου και της ηθικής στη δυνατότητα της πολιτικής κοινότητας να διαμορφώνει θεμελιώδεις κανόνες του κοινωνικού βίου, οι οποίοι όμως υπόκεινται σε αναθεωρήσεις και εγγυώνται την ομαλότητα και την τάξη μέσα στην πολιτεία, περιορίζει συνεπώς και την υποκειμενικότητα και την αυθαιρεσία. Θεωρεί επίσης πως η συμβίωση σε μια κοινωνία επιβάλλει την πολιτική τέχνη και συγκεκριμένες ηθικές αρχές, οι οποίες οδηγούν στην επικράτηση της ειρήνης και της συμφιλίωσης των πολιτών. Οι απόψεις αυτές μετριάζουν την υποκειμενικότητα που ο Πρωταγόρας με τη γνωστή φράση του εξέφρασε για τα όρια της ανθρώπινης γνώσης (Βλ. Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1991 και Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση*, μτφρ. Π. Φαναράς, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996).

3 **Σχετικά με τα παραθέματα των σοφιστών Πρωταγόρα, Πρόδικου και Κριτία για τους θεούς:** η πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών συνδέεται με την πορεία της ανθρώπινης γνώσης, γι' αυτό και ποικίλα ζητήματα σχετικά με την καταγωγή, τη λειτουργία και τον σκοπό της θρησκείας και του πολιτισμού συνδέονται με την εξέταση γνωσιολογικών ζητημάτων. Ο Πρωταγόρας δεν αμφισβητεί την ύπαρξη των θεών, αλλά τη γνώση που μπορεί να έχει ο άνθρωπος γι' αυτούς, λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτή είναι περιορισμένη. Ο Πρόδικος εδώ αναφέρεται στις επινοήσεις των ανθρώπων, οι οποίοι ταύτιζαν τους θεούς με τα υλικά στοιχεία, τα οποία προσωποποιούσαν. Ο Κριτίας δεν αρνείται την ύπαρξη των θεών, αλλά μιλάει για τον ρόλο των ποιητών και νομοθετών στη δημιουργία ηθικού νόμου, ηθικού δηλαδή κώδικα που αποτρέπει τους ανθρώπους από την αδικία, εξαιτίας του φόβου της θεικής τιμωρίας. Κατά κάποιον τρόπο, το δίκαιο στηρίζεται έτσι στο φόβο του θεού και όχι του νόμου, αν και οδηγός των πράξεων πρέπει να είναι η συνείδηση των ανθρώπων (βλ. και CD-ROM, Γ' Γυμνασίου, *Φιλοσοφία*, Ο κήπος των φιλοσόφων, σελ. 5). Ο Κριτίας, θείος του Πλάτωνα και μαθητής του Σωκράτη, ποιητής, ρήτορας και ένας από τους Τριάκοντα τυράννους, ισχυριζόταν ότι κάποιος πανούργος άνθρωπος επινόησε τους θεούς και τους νόμους, για να μη διαπράττονται αδικίες. Όμως, οι άνθρωποι είναι σωστό να πράττουν το αγαθό με την αυτοσυνειδησία και την ελευθερία της βούλησης, πράγμα που έχει ιδιαίτερη αξία.

4-6 **Λόγω της ωφελιμότητάς τους, επινόησαν:** οι αντιλήψεις του Πρόδικου και του Κριτία για τους θεούς, διατυπώθηκαν σ' έναν πολιτισμό, όπου ο κόσμος ήταν πάντοτε γεμάτος θεούς και σ' ένα πλαίσιο αναζήτησης των αιτιών για τα φυσικά φαινόμενα και εξήγησης των δυνάμεων της φύσης με όρους που υπερβαίνουν τα ανθρώπινα μέτρα [ήδη ο Θαλής είχε δηλώσει ότι τα «πάντα είναι γεμάτα θεούς» (Αριστοτέλης, *Περί ψυχής*, 1.5 11a8) και ο Ησίοδος στη *Θεογονία* παρουσίαζε μια γενεαλογία των θεών αλλά και εξελικτική ιστορία του σύμπαντος]. Βλ. το παράθεμα που ακολουθεί: «Η θεωρία του Πρόδικου εξηγεί θετικά τη θρησκεία από τα υλικά ενδιαφέροντα των ανθρώπων και δίνει μια λογική, νατουραλιστική ερμηνεία της θρησκευτικής πίστης, η θεωρία του Κριτία εξηγεί αρνητικά τη θρησκεία, σαν μέσο που επινοήθηκε πονηρά για να εξαναγκάζει τους ανθρώπους να υποτάσσονται αγόγγυστα στο νόμο. Και οι δύο υπονομεύουν τα θεμέλια της κατεστημένης ελληνικής θρησκείας δείχνοντας τον συμβατικό της χαρακτήρα» (Βλ. Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία*, ό.π., σελ. 126). Για την εξορθολογισμένη θεολογία των Προσωκρατικών και κάποιων Σοφιστών, οι οποίοι στοχάστηκαν πάνω στη φύση του θείου και την προέλευση της θρησκείας, και πρότειναν την ιδέα του θείου ως πνεύματος αιώνιου που εποπτεύει τα πάντα και κρίνει τους ανθρώπους για τις πράξεις τους (βλ. Sarah Broadie, «*Η εξορθολογισμένη θεολογία*», στο Α.Α. Long, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι, Συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης-Τ. Τυφλόπουλος, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2005, σελ. 301-325). Σ' αυτό το τελευταίο άρθρο αναφέρεται πως η άποψη ότι ο θεός αποτελεί επινοήση ενός ιδιοφυούς ανθρώπου, προέρχεται από τον Σίσυφο, δράμα της ίδιας περιόδου που άλλοτε αποδίδεται στον Ευριπίδη και άλλοτε στον Κριτία. Εντασσόμενο το παράθεμα του παράλληλου κειμένου στα παρακείμενα

του έχει ως ακολούθως: «...όταν οι νόμοι απέτρεψαν τους ανθρώπους από τις ανοιχτές πράξεις βίας, αλλά αυτοί συνέχισαν να την εφαρμόζουν στα κρυφά, πιστεύω ότι ένας άνθρωπος επινόησε για τους ανθρώπους το φόβο (απέναντι στους θεούς), ώστε να υπάρχει κάτι που να φοβίζει τους κακοήθεις, ακόμα και όταν αυτοί ενεργούν, μιλούν ή σκέπτονται κρυφά. Γι' αυτό λοιπόν πρότεινε την ιδέα του θείου, ότι δηλαδή υπάρχει ένα πνεύμα που απολαμβάνει την αιωνιότητα, που βλέπει και ακούει με το νου, διαθέτει απεριόριστη σοφία και εποπτεύει τα πάντα, φορέας μιας θείας φύσης... Το κακό που μηχανεύεσαι στη σιωπή δε θα μείνει απαρατήρητο από τους θεούς· γιατί είναι υπερβολικά ευφυείς. Ως κατοικία τους όρισε έναν τόπο που προκαλούσε μεγάλη εντύπωση στους ανθρώπους... τον ουράνιο θόλο, όπου αντιλήφθηκε τις αστραπές και τους τρομακτικούς ήχους του κεραυνού, το έναστρο πρόσωπο και τη μορφή του ουρανού που με σπάνια επιδεξιότητα φιλοτέχνησε ο χρόνος... Με αυτόν, προπάντων, τον τρόπο νομίζω ότι κάποιος έπεισε τους ανθρώπους να πιστεύουν πως υπάρχει γένος των θεών». Βλ. S. Broadie, *ό.π.*, σελ. 324. [Μπορεί να συζητηθεί αυτό το απόσπασμα και συγκριτικά με όσα αναφέρει ο Πρωταγόρας στον γνωστό μύθο του τον σχετικό με την αιδώ και τη δικαιοσύνη στην 4η ενότητα, παράλληλο κείμενο (1)].

7 Θρησκεία και φιλοσοφικός στοχασμός: ο προβληματισμός των Σοφιστών για την προέλευση του θεού αναπτύσσεται ευκαιριακά, είτε επειδή θέλουν να ανατρέψουν για λόγους διδακτικούς απόψεις ξεπερασμένες στην εποχή τους είτε γιατί θέλουν να πολεμήσουν τη λαϊκή δεισιδαιμονία που έχει εξαρτήσει το λαό από τον μύθο και τον έχει καταδικάσει σε μοιρολατρία. Σχετικά με το πρόβλημα της γένεσης της θρησκείας, οι Σοφιστές ασκούν στην παραδοσιακή θρησκεία κριτική οξύτερη από μερικούς Προσωκρατικούς, όπως λ.χ. ο Ξενοφάνης. Ο Πρόδικος, ο Κριτίας και εν μέρει ο Πρωταγόρας φαίνεται να αντιμετωπίζουν τη θρησκεία κυρίως ως ανθρωπολογικό, επιδεκτικό εξήγησης, φαινόμενο και υιοθετούν μια αγνωστικιστική στάση στο πρόβλημα της ύπαρξης των θεών. Για τον Έλληνα του 5ου αι. π.Χ. θεός και φύση ταυτίζονται μέσα από τη λειτουργία του σύμπαντος και οτιδήποτε υπάρχει γύρω τους μπορεί να είναι εξίσου έργο του Δία, της Αθηνάς ή της Ανάγκης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεωρία του Πρόδικου για την προέλευση της θρησκείας, σύμφωνα με την οποία, σε ένα πρωτόγονο στάδιο, οι άνθρωποι λάτρευαν ως θεούς πράγματα που τους έτρεφαν και τους ωφελούσαν, όπως τους καρπούς, τον ήλιο, τα ποτάμια και άλλα (βλ. εικόνα). Σ' ένα δεύτερο στάδιο θεοποίησαν εκείνους, οι οποίοι επινόησαν τις ωφέλιμες τέχνες, όπως είναι η γεωργία, η αμπελουργία, η μεταλλουργία, και τους λάτρεψαν με ανθρώπινη μορφή, όπως τη Δήμητρα, τον Ήφαιστο, τον Διόνυσο κ.ά. Γενικά, οι Σοφιστές κατηγορήθηκαν στην εποχή τους ως άθεοι και οι απόψεις τους αντικρούστηκαν από τον Πλάτωνα στο βιβλίο I των *Νόμων* ως καταλυτικές της θρησκευτικής πίστης (Βλ. Kerferd, *Η σοφιστική κίνηση, ό.π.*, και Θ. Βέικος, *Φύση και κοινωνία, ό.π.*, σελ. 124-126).

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Μέτρον και κριτήριο: ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί τον «άνθρωπο» (γένος), που σχημάτισε την κοινωνία, ως μέτρο (κριτήριο) για την ανάπτυξη της και θεωρεί πως αυτή υπόκειται σε διαρκή μεταβολή και πρόοδο. Προβάλλοντας ως μέτρο τον άνθρωπο της πόλης ήθελε να δείξει τη συμβατικότητα και σχετικότητα των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων. Η έννοια του μέτρου, που χρησιμοποιεί ο Πρωταγόρας, θα αντικατασταθεί αργότερα στην ελληνική φιλοσοφική ορολογία από την έννοια κριτήριο [βλ. παράλληλο κείμενο (1)].

2 Πλάνες των αισθήσεων – Σχετικότητα των κριτηρίων: όσοι εμπειρικοί φιλόσοφοι έχουν καταλήξει σ' έναν σκεπτικισμό γύρω από τη δυνατότητα της βεβαιότητας της γνώσης μέσω των αισθήσεων, στηρίζονται στο γεγονός ότι οι αισθήσεις μας συχνά μας απατούν, π.χ. η ράβδος που βυθίζεται σε ένα ποτήρι νερό φαίνεται κεκαμμένη, ενώ δεν είναι. Οι ψευδαισθήσεις, που μας δημιουργούνται από εικόνες που έχουν πρόθεση να μας εξαπατήσουν, όπως τα σχήματα που παρατίθενται στο Βιβλίο του μαθητή, σελ. 48, μας οδηγούν στη διαπίστωση πως η ανάγνωση μορφών τέχνης, που σκοπεύουν στην επικοινωνία, ορισμένες φορές παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τις συμβάσεις τους. Είναι βασικά θέμα αγωγής να μπορέσει το κοινό να εξοικειωθεί με μια συγκεκριμένη μορφή τέχνης,

π.χ. τα κόμικς ή την αφηρημένη ζωγραφική, να μάθει ένα συγκεκριμένο κώδικα και να δεχτεί το μήνυμα που εμπεριέχεται σ' αυτόν (Βλ. E. Gombrich, *Τέχνη και Ψευδαίσθηση*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1995).

3 Όλα τα πράγματα στην κατάλληλη περίπτωση είναι σωστά, στην ακατάλληλη αταίριαστα: οι δισσοί λόγοι (οί αντικειμενικοί λόγοι, οί ἄμψω λόγοι) ήταν μέρος της τεχνικής που χρησιμοποιούσαν οι Σοφιστές. Το καθετί εξαρτάται από τη χρήση του. Με τις απόψεις αυτές συμβαδίζει και η έννοια του «καιρού», της κατάλληλης στιγμής, την οποία επικαλούνται οι Σοφιστές και ανευρίσκεται και στην Παλαιά Διαθήκη (*Εκκλησιαστής* Γ', 4: *καιρός τοῦ καθελεῖν καὶ καιρός τοῦ οἰκοδομῆσαι*) και σε κείμενα της αρχαίας και βυζαντινής γραμματείας (καιρός, καιρίος, άκαιρος, καιρικότητα). Για την έννοια του καιρού, βλ. Θουκυδίδης 2, 34, 4 και E. Μουτσόπουλος, *Φιλοσοφία της καιρικότητας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Δικαιοσύνη, φύση – νόμος και πολιτική οργάνωση

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τις απόψεις του Αντιφώντα για τη διάκριση ανάμεσα στη φύση και τον νόμο, τη σύμβαση και τη φύση.
- Να γνωρίσουν τις κυριότερες απόψεις του για το πώς δημιουργήθηκαν οι πολιτικές κοινωνίες, για τη δημιουργία της πόλης-κράτους και την πηγή της κρατικής εξουσίας, καθώς και τις απόψεις του Πρωταγόρα για τη συγκρότηση της πολιτείας.
- Να συνειδητοποιήσουν τη διαχρονικότητα των πολιτικών ιδεών μέσω της μελέτης των νεότερων κειμένων και να κάνουν τη σύνδεση με τη σύγχρονη εποχή.
- Να ασκηθούν στη συγκριτική ανάγνωση αρχαίων ελληνικών και νεότερων φιλοσοφικών κειμένων.

Το πρωτότυπο κείμενο

...δικαιοσύνη <οὔν> τὰ τῆς πό<λεω>ς νόμιμα, <έν> ἢ ἄν πολιτεύηται τις, μὴ <παρ>αβαίνειν. Χρῶτ' ἄν οὔν ἄνθρωπος μάλιστα ἐαντῶ ξυμφερόντως δικαιοσύνη, εἰ μετὰ μὲν μαρτύρων τοὺς νόμους μεγ<λο>υς ἄγοι, μονούμενος δὲ μαρτύρων τὰ τῆς φύσεως· τὰ μὲν γάρ τῶν νόμων <ἐπίθ>ετα, τὰ δὲ <τῆς> φύσεως ἀ<ναγ>καῖα καὶ τὰ <μὲν> τῶν νό<μων> ὁμολογηθ<έντ>α οὐ φύν<τ' ἐστί>ν, τὰ δὲ τῆς φύσεως φύν<τα οὐχ> ὁμολογηθέντα [...] τὰ οὔν νόμιμα παραβαίνων εἰάν λάθῃ τοὺς ὁμολογήσαντας καὶ αἰσχύνῃς καὶ ζημίας ἀπήλλακται μὴ λαθὼν δ' οὐ· τῶν δὲ τῆ φύσει ξυμφύτων ἐάν τι παρὰ τὸ δυνατὸν βιάζῃται, ἐάν τε πάντας ἀνθρώπους λάθῃ, οὐδὲν ἔλαττον τὸ κακόν, ἐάν τε πάντες ἴδωσιν, οὐδὲν μεῖζον».

(Αντιφῶν, απόσπ. 44Α, Oxyrhynchus Papyri, XI, n. 1364)

Πηγές και μεταφράσεις

Το κείμενο είναι από το βιβλίο: *Η Αρχαία Σοφιστική, Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, 2η έκδ., Αθήνα 1991, σελ. 438. Οι μεταφράσεις των παράλληλων κειμένων (1) και (2) είναι επίσης από το ίδιο βιβλίο.

Διδακτικές επισημάνσεις

Σε αυτή τη διδακτική ενότητα μας ενδιαφέρει να μπορέσουν οι μαθητές να κατανοήσουν τις πολιτικές θεω-

ρίες των Σοφιστών και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, του Αντιφώντα, σε σχέση με την αντίθεση νόμου-φύσης. Διακρίνονται στο απόσπασμα δύο θέσεις: υπέρ του νόμου και εναντίον της φύσης, υπέρ της φύσης και εναντίον του νόμου. Μας ενδιαφέρει επίσης να μπορέσουν οι μαθητές να συλλάβουν, σε γενικές γραμμές, τα θέματα για την κοινωνική οργάνωση και την κοινωνική συνθήκη, όπως τίθενται στη νεότερη φιλοσοφία από τους Χομπς, Λοκ και Ρουσσώ αναφορικά με τη φυσική κατάσταση, τις απαρχές των πολιτικών κοινωνιών και τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, ώστε να κατανοήσουν τη διαχρονικότητα και εξέλιξη των αντιλήψεων της σοφιστικής κίνησης και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, γενικότερα. Αναφορές στις απόψεις αυτές θα γίνουν και στα επόμενα κεφάλαια (κυρίως στον Αριστοτέλη, ώστε να καταδειχτεί η διαφοροποίηση των δύο απόψεων).

Ως σημείο **αφόρμησης** για την κατανόηση του κειμένου χρησιμοποιείται η εικόνα του Προμηθέα και της τιμωρίας του εκ μέρους του Δία για την ανυπακοή του σε σχέση με την αρχική φράση του κειμένου, όπου δίνεται ορισμός της δικαιοσύνης: «Δικαιοσύνη είναι να μην παραβαίνεις τους νόμους και τα έθιμα της πόλης της οποίας είσαι πολίτης».

Στη συνέχεια, με κατάλληλες ερωτήσεις, διαπιστώνεται η αντίφαση του Αντιφώντα ως προς την θέση αυτή, αφού στη συνέχεια θεωρεί τις επιταγές του νόμου συμβατικές (οπότε οι όποιες παραβάσεις των νόμων, αν δε γίνουν αντιληπτές, δεν τιμωρούνται με συνέπεια να διαπράττονται αδικίες).

Επισημαίνεται, από άποψη φιλοσοφική, η αντίθεση συμβατικού και φυσικού, που έχει ήδη τονιστεί από τους Προσωκρατικούς, που είναι έκφραση του διαλόγου (θέσ - αντίθεση-διαλεκτική τού υπέρ και του κατά). Υπογραμμίζουμε την επανάληψη των ίδιων λέξεων (νόμος-φύση) και την κύρια προβληματική του κειμένου για την πολιτική οργάνωση του κράτους και την αναγκαιότητα της δικαιοσύνης.

Ανακεφαλαίωση: Οι μαθητές προσδιορίζουν την κύρια προβληματική του κειμένου και αξιολογούν τις απόψεις προεκτείνοντάς τες στο παρόν.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: το να ζει κανείς σύμφωνα με τους νόμους, που είναι συμβατικοί και περιορίζουν την ελευθερία, αντιστρατεύεται τη φύση, αφού αυτή συνδέεται με την ελευθερία. Οι επιταγές της φύσης είναι αναγκαίες, του νόμου αυθαίρετες.

Ερώτηση 2η: εξασφαλίζουν τη φιλία και την ομόνοια, ωφελούν το σύνολο.

Ερώτηση 3η: η δικαιοσύνη απαραίτητη και για τους δύο για την καλή οργάνωση της πολιτείας και την εξασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων. Ο νόμος απαραίτητος για την κοινωνική συμβίωση κατά τον Πρωταγόρα, δεσμευτικός της ελευθερίας και αυθαίρετος για τον Αντιφώντα.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Η διάκριση ανάμεσα στη φύση και τον νόμο:** ο Αντιφών υποστηρίζει πως αν ρυθμίζει κανείς τη ζωή του σύμφωνα με το δίκαιο, αντιστρατεύεται τη φύση, αφού αυτό που απαιτεί ο νόμος είναι αντίθετο από τη φύση, η οποία συμβάλλει στην ελευθερία. Σ' αυτόν η αντίθεση νόμου-φύσης είναι έντονη. Η δικαιοσύνη θεωρεί ότι είναι μια σχετική και συμβατική έννοια που προβάλλεται με απόλυτο κύρος και εξαναγκάζει τους ανθρώπους με νόμους δυνάστες να κάνουν πράγματα αντίθετα από τη φύση τους, που νοείται γενικότερα ως η ανθρώπινη φύση. Η ανθρώπινη φύση δημιουργεί δεσμούς που είναι στενότεροι από τους κοινωνικούς δεσμούς, που στηρίζονται στο νόμο (κοινωνική συνθήκη). Η σύγκριση, ωστόσο, αυτή μόνο στον Αντιφώντα υποστηρίζεται και με συγκεκριμένα παραδείγματα, φαίνεται όμως πως ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Αθήνα της εποχής αυτής.

Η αντίθεση *φύσης* και *νόμου* υπάρχει π.χ. και στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Νεφέλες* (στ. 937 και 961), έργο που παρουσιάστηκε το 423 π.Χ., όπου εμφανίζεται το Λάθος να καυχείται ότι ήταν το πρώτο που συνέλαβε την ιδέα να αντικρούσει τους νόμους και τους κανόνες της δικαιοσύνης (στ. 1039-40). Επίσης, φαίνεται να επικροτείται το Λάθος, γιατί ενθαρρύνει τους θιασώτες του να «πράξουν όπως προστάζει η φύση, να χοροπηδήσουν, να ευθυμήσουν, να γελάσουν και να μην περιορίζονται από τις συμβατικές

αντιλήψεις που καθορίζουν τι είναι επονειδιστο (*νόμιζε μηδὲν αἰσχρόν*, στ. 1078-8). Η δημόσια συζήτηση του Ορθού και του Λάθους, μεταξύ Δίκαιου Λόγου και Άδικου Λόγου, που κάνει ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες*, έχει ως πρότυπο τη σοφιστική μέθοδο της παρουσίασης επιχειρημάτων υπέρ και κατά ενός δεδομένου ζητήματος, που πρώτος χρησιμοποίησε ο Πρωταγόρας. Πρόκειται για παρωδία της διδασκαλίας των Σοφιστών και για αναμέτρηση ανάμεσα στην «αρχαία παιδεία» και την «καινή παιδεία» των Σοφιστών (Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, στ. 937 και 961). (Βλ. σχετικά με το σχόλιο *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*, τόμ. 4, εκδ. Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ και Ελληνικά Γράμματα, 2005, σελ. 115). Η αντίθεση νόμου και φύσης γίνεται σαφώς από τους Προσωκρατικούς, κυρίως όμως από τους Σοφιστές.

Για την αντίθεση νόμου και φύσης ο Guthrie παρατηρεί: «Η συζήτηση για τη θρησκεία στρέφονταν γύρω από το πρόβλημα αν οι θεοί υπήρχαν *φύσει* –πραγματικά– ή μόνο *νόμω*, δηλαδή συμβατικά καθιερωμένοι από τους ανθρώπους. Σχετικά με την πολιτική οργάνωση, το πρόβλημα ήταν αν οι πολιτείες δημιουργήθηκαν με θεϊκή εντολή, από φυσική αναγκαιότητα ή *νόμω*, δηλ. συμβατικά από συμφωνία των ανθρώπων. Στο θέμα του κοσμοπολιτισμού, εξεταζόταν αν οι διαιρέσεις του ανθρώπινου γένους είναι φυσικές ή απλώς θέμα νόμου. Σχετικά με την ισότητα, αν η εξουσία ενός ανθρώπου πάνω σε έναν άλλο (δουλεία) ή ενός λαού πάνω σε άλλον (κυριαρχία) είναι φυσική και αναπόφευκτη ή την επιβάλλει απλώς ο νόμος κ.ο.κ.». (βλ. Guthrie, *ό.π.*, σελ. 83). Ο ίδιος επίσης σημειώνει: «Για μεθοδολογικούς λόγους μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κύριες θέσεις: υπέρ του *νόμου* και εναντίον της *φύσεως*, υπέρ της *φύσεως* και εναντίον του *νόμου* και μια στάση άτεγκτου ρεαλισμού ή θεικισμού που, χωρίς να παίρνει μέρος στη διαμάχη, δηλώνει ότι οι ισχυρότεροι θα εκμεταλλεύονται πάντα τους πιο αδύνατους και θα ονομάζουν νόμο και δικαιοσύνη οτιδήποτε θεσπίζουν για να εξυπηρετήσουν το συμφέρον τους. Η ονομασία θα ισχύει όσο καιρό διατηρούν τη δύναμή τους» (βλ. Guthrie, *ό.π.*, σελ. 86).

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Ο «**μύθος του Πρωταγόρα**»: κατά τον Πρωταγόρα, ο άνθρωπος ξεκίνησε από μια φυσική κατάσταση και προχώρησε σε μια κατάσταση πολιτισμού, που συνεχώς προόδευε. Στον μύθο, που ο ίδιος αφηγείται στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα, υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αρχικά ζούσαν χωριστά, όμως σταδιακά προσπάθησαν να σχηματίσουν για αυτοπροστασία ομάδες. Όταν το έκαναν, άρχισαν να αδικούν ο ένας τον άλλο, με συνέπεια να διαλυθούν και να αφανίζονται. Όμως, ο Ζεός έστειλε σ' αυτούς δύο ηθικές αρετές, την αιδώ και τη δίκη, για να τις μοιραστούν. Έτσι, η δικαιοσύνη και ο νόμος απέβησαν αναγκαία προϋπόθεση για τη διατήρηση των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο Πρωταγόρας υπερασπίζεται εδώ τον νόμο σε σχέση με τη φύση και υποστηρίζει στο πλαίσιο αυτό στη συνέχεια ότι η πολιτική αρετή, που ο ίδιος διδάσκει, μαθαίνεται ως αποτέλεσμα μιας εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ο Πρωταγόρας έχει υπέρμετρο σεβασμό για τις δημοκρατικές αρετές της δικαιοσύνης, για τη γνώμη των άλλων ανθρώπων και τις διαδικασίες ειρηνικής πειθούς ως θεμέλια της κοινοτικής ζωής και η αναγκαιότητα της κοινοτικής ζωής για την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου γένους (βλ. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δαμιανός Τσεκουράκης, εκδ. MIET, Αθήνα, 1989, σελ. 327).

2 Ο **νόμος είναι συνθήκη** (Λυκόφρων): ο σοφιστής Λυκόφρων υποστηρίζει στο απόσπασμα αυτό πως ο νόμος γίνεται συμφωνία και εγγύηση, για να υπάρχει δικαιοσύνη μεταξύ των πολιτών, για να εξασφαλιστούν τα δικαιώματά τους. Είναι μια άποψη που θεωρείται πως προαναγγέλλει τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, η οποία διαμορφώθηκε κατά την εποχή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, δηλαδή τον 18ο αιώνα, κυρίως από τον Γάλλο φιλόσοφο Ρουσσώ.

3 Η **θεωρία του Χομπς** μπορεί να συγκριθεί με την άποψη του σοφιστή Θρασύμαχου: «Δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυρότερου», την οποία θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ενότητα 2η: Αρχικά, η άποψη που προβάλλει ο σοφιστής Θρασύμαχος φαίνεται αφελής και θα μπορούσε να ερμηνευθεί ότι υποστηρίζει ότι το τι είναι καλό ή δίκαιο το καθορίζει το συμφέρον του καθενός μας. Συνεπώς, θεωρούμε πως πρέπει να

πράττουμε ό,τι εξυπηρετεί τις προσωπικές ανάγκες μας, δηλαδή ότι εξυπηρετεί τον καθένα μας. Η άποψη του Θρασύμαχου όμως είναι πιο σύνθετη, και γι' αυτό άλλωστε παρουσιάζει φιλοσοφικό ενδιαφέρον και συνδέεται με τη θεωρία του Χομπς για την κατάσταση της φύσης. Σε γενικές γραμμές, η άποψη για τη δικαιοσύνη, την οποία φέρεται να υποστηρίζει στην *Πολιτεία* ο Θρασύμαχος, είναι ότι ο ισχυρός κυβερνά και νομοθετεί έχοντας ως μοναδικό γνώμονα το συμφέρον του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το λογιζόμενο ως δίκαιο και η δικαιοσύνη ταυτίζονται με το συμφέρον του πιο ισχυρού. Οι ερμηνευτικές δυσκολίες που προκύπτουν με αυτή την άποψη —η οποία παρουσιάζει μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον, καθώς αντανακλά άμεσα την ελληνική πολιτική πραγματικότητα στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, όπως αυτή αποτυπώνεται στις σελίδες του Θουκυδίδη— συνίστανται στο να προσδιοριστεί με βεβαιότητα η βαθύτερη πρόθεση του Θρασύμαχου και η ουσία της άποψής του: αν, δηλαδή, πρόκειται για ορισμό της δικαιοσύνης, για ανάλυση ουσιαστών γνωρισμάτων της, για ριζική αμφισβήτηση της δικαιοσύνης ή απλώς για μια κυνική διαπίστωση σχετικά με αυτήν και ακόμα, αν όσα υποστηρίζει ο Θρασύμαχος στο πρώτο βιβλίο της πλατωνικής *Πολιτείας* για την δικαιοσύνη (για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο 3, ενότητα 2η), συνιστούν μια μηδενιστική ηθική θεωρία ή μια θεωρία φυσικού δικαίου ή ακόμη φανερώνουν προσήλωση στο γράμμα του νόμου, έκφραση ψυχολογικών εγωισμών κ.ά. Το πρόβλημα αυτό έχει απασχολήσει την έρευνα εδώ και πολλές δεκαετίες.

4 **Κατάσταση της φύσης:** η προ-πολιτική κατάσταση, η κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι βρίσκονταν πριν δημιουργήσουν την πολιτική κοινωνία, δηλαδή το κράτος. Το κράτος είναι ένα τεχνητό κατασκεύασμα για τους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου. Ας επισημανθεί το πρόβλημα αυτό στο παρόν κεφάλαιο, ώστε να αναπτυχθεί διεξοδικότερα στο κεφάλαιο για τον Αριστοτέλη [Σημ.: Ο όρος «κράτος», αν και σύγχρονος, χρησιμοποιείται και για την αρχαία πόλη-κράτος, αφού κράτος σημαίνει την πολιτική κοινωνία (αφαιρετική χρήση, σε αντιδιαστολή, π.χ., με την έκφραση «έθνος-κράτος»). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι μαθητές μπορούν να κάνουν εύκολα τη σύνδεση με τη σύγχρονη κοινωνία και τα σύγχρονα πολιτικά θέματα].

5 **Σύνδεση με τον Θουκυδίδη** (αξιοποίηση της εικόνας του Θουκυδίδη): ο ιστορικός Θουκυδίδης (460-400 π.Χ.) στοχεύει στο έργο του να εξηγήσει την κοινωνική και την ιστορική πρόοδο —και κυρίως τις αναταραχές που προκαλούνται από τους πολέμους και τις επαναστάσεις— σύμφωνα με τους βασικούς νόμους της ανθρώπινης φύσης. Μία θεωρία για την ανθρώπινη φύση χρειάζεται να δείξει ότι μπορεί να εξηγήσει την ποικιλία των κοινωνικών και των ιστορικών φαινομένων που παρατηρούνται. Ο Θουκυδίδης προσπαθεί να δείξει ότι ο ιστορικός λόγος του είναι σε θέση να εξηγήσει την ποικιλία και την πολυπλοκότητα των κοινωνικών και των ιστορικών συγκρούσεων.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές-Κείμενα

- ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ, *Ελένη*, μτφρ. Θρ. Σταύρου, Αθήνα 1962.
 ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ, *Ελένη*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Ε. Χατζηνανέστης, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1989.
 ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Ελένης εγκώμιον*, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993.
 ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Ι. Θ., *Περικλέους Επιτάφιος*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1984.
 ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, Τ., *Γοργίας*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 1999.
 ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Μ., *Η αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, εκδ. Γνώση, 2η εκδ., Αθήνα 1991.

Μελέτες

- ΑΜΠΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ, Κ., *Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος*, διδακτ. διατρ., εκδ. Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1996.
 ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. Ι., *Η Αρχαία Σοφιστική, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία σοφιστική*, Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, Αθήνα 1984.
 ΔΡΑΓΩΝΑ —ΜΟΝΑΧΟΥ, Μ., «Οι θεωρίες των σοφιστών για τη γένεση της θρησκείας και η στωική φυσική θεολογία», στο *Η Αρχαία Σοφιστική*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία σοφιστική, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1984.
 ΓΥΘΗΓΙΕ, W. K. C., *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκης, γ' εκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.
 ΚΕΡΦΕΡΟ, G. B., *Η σοφιστική κίνηση*, μτφρ. Π. Φαναράς, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1986.
 ΚΥΡΚΟΣ, Β., *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, Ιωάννινα 1986.
 ROMILLY, J. de, *Οι Μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Φ. Ι. Κακρίδης, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
 ROMILLY, J. de, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη. Από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Μπ. Αθανασίου και Κ. Μηλιαρέση, εκδ. Άστυ, Αθήνα 1995.